

**И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых
жана маданият мурас институту**

Диссертациялык кеңеши Д.07.16.528

**Кол жазма укугунда
УДК: 947.1(575.2)(043.3)**

ШАТИЛОВ ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ

**Талас шаарынын жана Талас өрөөнүндөгү орус кыштактарынын
тарыхы (XIX к. экинчи жарымы - XX к. аягы)**

Адистиги: 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Илимий иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчи: тарых илимдеринин доктору, профессор

Омурбеков Токторбек Наматбекович

Расмий оппоненттер: тарых илимдеринин доктору,

Усупова Назира Станбековна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Молдокасымов Кыяс Сатарович

Жетектөөчү мекеме: К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргызстан жана чагыш чет өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасы

Диссертацияны коргоо 2016 - жылдын 30-декабрында саат 14.00де Д.07.16.528 Диссертациялык кеңештин отурумунда тарых илимдеринин кандидаты (доктору) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетине караштуу Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунда 720026 Бишкек шаары, Раззаков көчөсү 51 дарегинде өтөт.

Диссертация менен 720026 Бишкек шаары, Раззаков көчөсү 51 дареги боюнча И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинен таанышууга болот.

Автореферат 2016-жылдын 30-ноябрында таратылган.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, тарых илимдеринин
доктору, профессор

Курбанова Н.У.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Тарыхый жактан алганда, Кыргызстан Орто Азиядагы көп улуттуу республика болуп эсептелет. Анда 80ден ашуун ири жана чакан этностор жашашат, алардын көбүн – орустар түзөт. 2009-жылдагы эл каттоонун маалыматтары боюнча, орустар сан жагынан кыргыз жана өзбектерден кийинки эле үчүнчү орунда турушат. Ушундан улам, Кыргызстанда жашаган элдердин арасында улуттар аралык түшүнүшүү жана сый мамиле өзгөчө мааниге ээ болууда. Алар азыркы тапта Кыргызстан коомчулугун өнүктүрүүнүн маанилүү социалдык-психологиялык жана саясий факторлорунан болуп саналат.

Биздин көп улуттуу республикада жашаган элдер ортосунда алардын тарыхы, маданияты, каада-салттары жана менталитетине сүңгүп кирүү аркылуу гана өз ара сыйлашууга жетишүүгө болот. Башка этностордун маданий мурасын өздөштүрбөй туруп, өлкөбүздүн ар кайсы элге жана маданиятка кирген жарандарынын алгылыктуу кызматташуусуна жетишүүгө мүмкүн эмес.

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, иштин жыйынтыктары азыркы Кыргызстандагы этникалык процесстердин татаалдыгына жана көп түрдүүлүгүнө терең үнүлүүгө жана аларды ар тараптан түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Албетте, бул улуттар аралык мамиле жаатында келип чыгуучу көйгөйлөрдүн өз учурунда чечилишинен көз каранды.

Ушуга байланыштуу, Түндүк Кыргызстандын аймагында, анын ичинде Талас өрөөнүндө орус этносунун өкүлдөрүнүн пайда болушун жана анын себептерин иликтөө; кыргыз жана орус этносторунун өз ара байланышын, материалдык жана рухий жактан тааный билүүсүнүн негизги этаптарынын өнүгүшүн, ошондой эле алардын бир мамлекетте мындан ары бирге өсүп-өркүндөшүн талдоого алуу өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда.

Проблеманы карап чыгуунун деңгээли. Бул иштин тарыхнаамасы жана методологиясы аталган иликтөөнүн биринчи главасында кеңири берилген.

Диссертациянын темасынын башка илимий программалар менен байланышы. Бул диссертация демилгелик иш болуп эсептелет.

Иликтөөнүн максаты жана милдети. Диссертациянын максаты – Талас өрөөнүндөгү орус айыл-кыштактарынын калыптануусун жана өсүп-өнүгүүсүн комплекстүү иликтөө. Ушуга байланыштуу иште төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- Талас өрөөнүнө орус дыйкандарынын отурукташа башташын жана анын этаптарын чагылдырып берүү;
- орус келгиндеринин жаңы аймакка жайгашуудагы кыйынчылыктарын ачып берүү; таптакыр эки башка маданияттын кез келишинде келип чыккан маселелерди; алгачкы келгиндердин материалдык

маданиятындагы өзгөчөлүктөрдү аныктоо; алгачкы орус айылдарынын түзүлүш процессин иликтөө;

- орус келгин дыйкандарынын рухий турмушунун маңызын жана Талас өрөөнүндө православиянын өнүгүшүнүн негизги тенденцияларын ачып көрсөтүү;
- орустардын жана жергиликтүү калктын маданий сыйлыгышууларын аныктоо;
- орус айыл – кыштактарынын совет мезгилиндеги өнүгүшүн, жаңы коомдук мамилелердин калыптануусундагы кыйынчылыктарды чагылдыруу;
- аймактын этносаясий турмушундагы орус калкынын ордун аныктоо; орус калкынын Талас областынын социалдык-экономикалык өнүгүшүндөгү ролун жана ордун ачып берүү.
- Аймактын постсоветтик өнүгүү жагдайын талдоого алуу, өлкөдө жана областта этникалык кырдаалдардын түп-тамырынан өзгөрүүсүн аныктоону көрсөтүү.
- Орус жана кыргыз этносторунун маданий жактан өз ара байланышын ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн объектиси. Орус келгиндеринин социалдык – экономикалык абалы, коомдук турмушу, эки башка маданияттын байланышынын өзгөчөлүктөрү, Талас өрөөнүндөгү калктын улуттук курамынын жана орус тилдүү калктын санынын өзгөрүшү.

Изилдөөнүн предмети. Орус дыйкандарынын аймакка көчүп келүү процесси, Талас өрөөнүндө орус айылдарынын түзүлүшү жана андан ары өнүгүшү.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы. Изилдөөнүн хронологиялык алкагы XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып XX к. аягына чейинки мезгилди камтыйт. Анткени Талас өрөөнүндө алгачкы орус аскерлери тарабынан кыштактар Кыргызстан Россияга каратылгандан кийин пайда болуп, Совет доорунда андан ары өсүп-өнүктү, эгемендик мезгилинде бир катар жаңы көрүнүштөр пайда болду.

Методологиялык негиз катары: тарыхыйлуулук, объективдүүлүк принциптери, тарыхый процесске карата цивилизациялык жана стадиялык - формациялык ыкмалар колдонулду. Ошондой эле, булактарды салыштырып талдоо, логикалуу, статикалуу, жана башка методдор да колдонулду.

Иштин илимий жаңылыгы: Алгачкы жолу хронологиялык ырааттуулукта өлкөдөгү өзүнчө бир аймактан – Талас өрөөнүнүн алкагында келгин орус дыйкандарынын тарыхты изилдөөгө аракеттер жасалгандыгында турат. Иште көбүнесе келгин орустардын кесиби чарбасынын тармактары маданий, коомдук-саясий турмушу тууралуу сөз болот. Темага тиешелүү бардык жарыяланган басылмалар талданат. Айрыкча, орус келгиндеринин советтик доордогу социалдык абалындагы, турмуш-тиричилигиндеги олуттуу өзгөрүүлөргө, маданий өнүгүүсүнө басым жасалды. Ошондой эле жергиликтүү кыргыздар менен келгиндердин өз ара алакаларына, чарбалык

- өнүгүшүнө көчүп келгендердин эле эмес, Россиядан келген маданий байланыштарына, бири-бирине тийгизген таасирлерине ж.б. жакшы жагдайларга көңүл бөлүнөт. Республикалык архивдердин фондуларынан, ошондой эле областтык архивдерде топтолгон буга чейин жарыяланбаган көптөгөн жаңы конкреттүү архивдик материалдар алгачкы ирет илимий айлампага киргизилди.

Изилдөөнүн булактык базасы. Изилдөөнүн булактык базасы аталган иштин биринчи главасынын экинчи параграфында кеңири берилген.

Иштин практикалык мааниси. Иштин негизги жоболору справочниктер менен окуу куралдарында пайдаланууга болот. Иштин материалдары край таануу музейлерин түзүүдө, ошондой эле ааламдаштыруунун заманбап мезгилинде этника арасында дүйнө таанымды калыптандырууга жана ар кандай этникалык менталитеттерди жакындаштырууга арналган илимий-педагогикалык иште атайы курстарды иштеп чыгууда тартууга болот.

Коргоого сунушталуучу диссертациянын негизги жоболору.

1. Орус дыйкандарынын Орто Азияга көчүп келип отурукташып калышы тарыхый жактан мыйзам ченемдүү болгон. Россиялык дыйкандар үчүн жер маселеси курч маселеден болгон, себеби – Александр II реформасы, жарым-жартылай гана ишке ашырылып, дыйкандарга эркиндик берилгени менен аларга жер каралган эмес. Бул өз кезегинде Россияда социалдык чыңалууну жараткан. Келип чыккан мындай абалдан Россиянын Орто Азияга биригүүсүнөн гана жол табууга мүмкүн болгон. Анда россиялык өкмөт жери жок дыйкандарын Түркөстанга көчүрүү саясатын баштаган.

2. Талас өрөөнүндө 1876-жылдан 1897-жылдар аралыгында 7 орус кыштагы пайда болгон; бирок, бул орус-украин айылдары болгон, алардын калкы (кээде 50%дан көбүрөөк) укрианалык дыйкандардан турган. Орус келгиндери менен жергиликтүү элдин мамилелери тынч болгон.

3. Большевиктердин кээ бир экономикалык реформалары аймактын эле эмес бүтүндөй республикага терс таасирин тийгизген. Бүтүндөй өлкөнү айыл чарба азыктары менен камсыз кылуучуларды кулакка тартуу айыл чарба азыктарынын тартыштыгына алып келген.

4. Саясий атаандаштыктын жоктугу, өлкөдө бир партиялуулуктун кесепети социалдык мыйзамдуулуктун, кызматынан кыянаттык менен пайдалануу, партиялык номенклатуранын жогорку кызмат адамдары тарабынан бузулушуна алып келген. Бир партия каатчылыгы келип чыккан. Советтик Союздун чет-жакасындагы тоталитардык режим, анын ичинде Кыргызстан Россиянын борбордук бөлүгүнө салыштырмалуу учкай жүргөн. Бул сталиндик террордун чыккан өзөгүнөн аймактын алыс жайгашкандыгы менен байланыштуу болгон.

5. Коммунисттик өкмөттүн уруулук коомдун терс жагын жок кылууга (анын ичинде, трайбализм жана гендердик дискриминация сыяктуу көрүнүштөрдү) жана бирдиктүү кыргыз улутун түзүүгө багытталган саясаты көп учурда оң жыйынтык берген эмес.

6. Социалисттик системанын каатчылыгы 1960-жылдардын ортосунда ачыкка чыга баштаган. Бул экономиканын жалпы темпинин төмөндөшү, жаңы жумушчу ыкмалар жана техникалык каражаттарды колдонууга киргизүүнүн жайлашында байкалган. Буга экономикада план коюу, идеологиялык жактан каатчылыктын келип чыгышы, коммунисттик идеологиянын белгилеген тартиптерине калктын каршы чыга баштоолору негиз болгон.

7. Ушундайча, маданий таасир эки тараптуу болгон. Бул процесс эки этнос ортосунда мыйзам ченемдүү көрүнүш. Таластын жергиликтүү калкы өз башынан орустардын маданий, техникалык, социалдык жаатта таасирин башынан кечирди. Ошол эле учурда орус келгиндери да жергиликтүү калктан көптү алды. Бул процесс айрыкча бүгүнкү күндө күч алууда, мунун негизги себеби орус улутунун санынын азаюусунда.

Издөөчүнүн жеке салымы.

- диссертацияда Областтык жана Борбордук мамлекеттик архивдердин, мектептердин музей архивдеринин материалдары, мезгилдүү басылмалардын, ошондой эле алардын ичинен биринчи жолу илимий жүгүртүүгө пайдаланылып жана киргизилген Талас областынын жашоочуларынын көптөгөн эскерүүлөрү, алгачкы ирет чогултулуп, жалпылаштырылган;

- ар тараптуу изилдөөнүн жыйынтыгында, биринчи жолу Талас областынын орус келгиндеринин отурукташуусунун картинасы алгачкы ирет түзүлдү; өзүнчө алынган аймактын орус тилдүү айылдарынын пайда болуу жана өнүгүү тарыхы хронологиялык ырааттуулукта ачып берилди.

Иштин апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары ар кайсы республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда апробациядан өткөн.

Басма беттериндеги диссертациянын жыйынтыктарын чагылдыруунун толуктугу.

Диссертациянын темасы боюнча Кыргыз Республикасынын ЖАК президиуму тарабынан бекитилген илимий басылмалар тизмегине кирген ата мекендик жана чет элдик журналдарда жарыяланган.

Иштин ички түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, төрт глаадан, корутундудан, практикалык сунуштамалардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана 199 сандагы булактардан турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Изилденип жаткан проблеманын тарыхнаамалык-методологиялык жана булактаануучулук негиздери” аталышындагы биринчи глава эки параграфтан турат, анда толугу менен тарыхнаама, аталган темага арналган булактардын бардык түрлөрү, ошондой эле диссертацияда колдонулган методдор изилденет.

Азыркы Ата Мекен тарыхнаамасында бул тема жетишээрлик деңгээлде эмес, чабал иликтенген. Бул илимий иште козголгон көпчүлүк маселелер, алгачкы жолу тарыхый изилдөөнүн предмети болуп жатат.

Көбүнесе бул, тандалып алынган чөлкөм жана талдоого алынып жаткан тарыхый мезгил боюнча жазуу жүзүндө булактардын жоктугу, Талас областынын өзү боюнча хронологиялык ырааттуулуктун жоктугуна жана так маалыматтардын жетишсиздигине байланыштуу. Ошондуктан иште ар түрдүү тарыхый булактар: жазуу, оозеки жана материалдык эстеликтер колдонулду: Аталган булактардын ичинен өтө зарылдары ар кандай кабарлардын арасынан “тамчы” сыяктуу чогултулду.

Орто Азиянын ар кайсы аймактарында келгин орус дыйкандарынын отурукташуусун революцияга чейинки мезгилдеги орус жана орто азиялык изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде топтолгон маалыматтарды пайдалануу аркылуу гана даанараак чагылдырууга болот. Алсак, В.В. Бартольддун [34–36], Н.А. Аристовдун [27,28], К.К. Палендин [106,107], К.П. Кауфмандын [74], А.Н. Куропаткиндин [85] ж.б. эмгектеринде Орто Азиядагы отурукташкан орустардын жайгашуу тарыхы, экономикалык абалы жана башкаруу системасы изилденген. К.К. Пален, К.П. Кауфман, А.Н. Куропаткин падышалык чиновниктерден болушкандыктан, негизинен Түркстандагы социалдык-саясий жана чарбалык кырдаалга көбүрөөк көңүл бөлүшкөн. Алардын эмгектеринен бул өңүттө абдан маанилүү маалыматтарды алууга болот. В.А. Недзведскийдин эмгектеринде орус кыштактарынын негизделиши, андагы калктын саны туурасында кызыктуу маалыматтар берилет.

Түркестандын Россияга кошулуу процессин түшүнүүгө жардам бере турган баалуу маалыматтын көбү советтик тарыхчылардын эмгектеринде камтылган. Советтик тарыхчылардын илимий изилдөөлөрү аймактагы колониалдык администрациянын отчетторундагы расмий кабарларга, ж.б. ар кыл архивдик материалдарга таянып аткарылган. Белгилүү болгондой, аларда тарыхый процеске «марксисттик – лениндик» ыкмага ылайык баа берилет. Мындай иштердин негизги кемчилиги - алардын идеологияланышы, тарыхты материалисттик көз караштан, таптык мамиленин, партиялуулук принцибинин алкагында гана түшүнүү экени шексиз.

К.У.Усенбаевдин [126] жана Б.Д.Джамгерчиновдун [56] эмгектеринде колониалдык мезгилге чейинки убакта кыргыздардын социалдык-саясий мамилелери жана өндүрүштүк күчтөрүнүн өнүгүшү чагылдырылат. Изилдөөчүлөр: А.А.Сапелкина [118,119], А.Г.Зима [63–66], А.М.Аминов [26], А.Х.Хасанов [128,129], В.П.Шерстобитов [136,137], С.И.Ильясов [67], Н.Г.Галузо [49,50] эмгектеринде Кыргызстандын Россияга кошулуу учурундагы жана андан кийинки кыргыздардын социалдык-экономикалык, таптык курамындагы жана турмуш-тиричилигиндеги өзгөрүүлөр кеңири чагылдырылган.

А.И. Гинзбургдун «Русское население в Туркестане» [51] аттуу эмгеги Орто Азия менен Казакстанда орустардын отурукташууларын иликтөөгө арналган. Анда орус келгиндеринин санына, алардын социалдык курамына жана чарбасына басым жасалат. Ал келгин орус дыйкандарынын жөн гана өндүрүштүк – чарбалык деңгээлин ачып көрсөтпөстөн, ошол мезгилдеги

өндүргүч күчтөрдүн деңгээлин да аныктоого аракеттенет. Аталган эмгектин илимий баалуулугу – пайдалуулугу катары биздин теманын контекстинде колониалдык мезгилде пайда болгон айылдар, анын ичинде биз изилдеген аймак (Талас) тууралуу бир кыйла кызыктуу маалыматтардын бар экендигин кароого болот.

Коллективдештирүү темасына документтердин жана материалдардын топтому болгон «История коллективизации сельского хозяйства Кыргызстана» [69] арналган. Кыргызстандын индустриализациялоо маселелерин С.А.Аттокуров жана А.А.Арзыматованын монографиялары берет [29]. Кыйын мезгилде кыргыз маданиятындагы өзгөрүүлөр, социалдык мамилелердин урашы С.С.Данияровдун [55] эмгегинде берилген. Коллективдештирүү темасына “Кыргызстандын айыл чарбасын коллективдештирүүнүн тарыхы” документтер жана материалдар жыйнагы арналган.

Сталиндик репрессия маселесин айрым советтик жана постсоветтик тарыхчылардын илимий изилдөөлөрү ачып берет. Бул иликтөөлөрдө сталиндик доордун кайгылуу учурлары ачык айкын көз алдыбызга тартылат [59,60]. Сталиндик режимдин конкреттүү кылмыштарына тиешелүү С.И. Бегалиевдин «Депортированные народы Кавказа в Кыргызстане (по рельсам судьбы)» [39] аттуу китебинде кеңири баяндалат. Ошондой эле, өз мекенинен Кыргызстанга сүрүлүп атайын көчүрүлгөндөрдүн көйгөйлөрү чагылдырылат. Анда алардын чакан топторунун түздөн-түз Талас өрөөнүнө көчүп келип отурукташуусу тууралуу маалыматтар берилип, жергиликтүү администрациянын кара ниет кызматкерлери тарабынан кысымга алуулар ачык айтылган.

Кыргыз тарыхнамесинде совет элинин Улуу Ата Мекендик согушуна, Улуу Жеңишке салым кошкон жоокерлердин жана тылдагы ардагерлердин эмгегин иликтөөгө алган эмгектер арбын. Маселен, С.К.Керимбаевдин [77], О. Сагынбаевдин [115,117], Г.Ж.Джунушалиеванын [58], Б.Чокушовдун [134], Б.Султаналиевдин [123], С. Нурматованын [99] эмгектеринде кыргызстандык жоокерлердин фашизмди жеңүүгө катышуусу тууралуу маселе ар тараптан ачып берилген. Бул эмгектерде Талас өрөөнүнүн жоокерлеринин майдандагы эрдиктери, ошондой эле Кыргызстанда жана түздөн-түз Талас өрөөнүндө эмгектенгендердин фронтко жиберген материалдык жардамдары туурасында да кыйла маалымат бар.

Эл чарбасын согуштан соң калыбына келтирүү сыяктуу олуттуу темага С.А.Аттокуровдун [30], айтмакчы анын мурдагы эмгектеринде, УАМС чейинки жылдардагы индустриялык өнүгүү изилденгени маалым. Дж. С.Бактыгулов [31,32] менен жана Ш.Дж. Бактыгуловдун эмгектеринде согуш жылдарындагы, андан кийинки маданият жана айыл чарба жаатында жаңы көрүнүштөр талдоого алат.

Этникалык өз ара карым-катнаштар объективдүү жана ырааттуу баяндалган – изилденген иштер Ата Мекен тарыхнаамасында аз эмес [25,33,37,90]. Бул эмгектерде этникалык курамдын өзгөрүүсүнүн

социологиялык мүнөздөмөсү берилет, ошондой эле этностор аралык өз ара маданий алакалар талданган.

Өлкөнүн көп улуттуу калкынын маданий өнүгүшү бир катар тарыхчылардын эмгектеринде иликтенет [61,84,86,94]. Аларда рухий жана материалдык маданият, массалык маалымат каражаттарынын, илимдин жана билим берүүнүн өнүгүү маселелери талданат.

Бизди кызыктырган маселе боюнча кээ бир маалыматтарды постсоветтик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен жолуктурабыз. Аларда Кыргызстандын кийинки убактагы – эгемендик доорундагы басып өткөн тарыхый жолу талдоого алынып, мамлекеттик курулуштун бардык аспектиери, социалдык мыйзам чыгаруу чөйрөсү, жетишкендиктер, ошондой эле кемчиликтер иликтенет. Исраилова – Харьехузендин «Традиционное общество кыргызов в период русской колонизации» [71] аттуу эмгегинде кыргыздардын салт-санаасы, кыргыз салттуу коомунун этноилими талдоого алынып, социалдык жана маданий жаатта болгон өзгөрүүлөр ачык берилет. Бирге кайсы бир кескин өзгөрүүлөр мисалы кыргыздардын бир журтка туруктуу жайгашууга өтүшү ийине жеткире иликтенген эмес. З.К.Курмановдун «Национальная интеллигенция. Вклад в возрождение национальной государственности» [87] кырдаалдык изилдөөсүндө оор кырдаалда, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүндө жана сталиндик репрессиялардын оор жылдарында кыргыз интеллигенциясы басып өткөн жол анализденет. Бул иликтөө өзгөчө баалуу болуп калды, ал орустар жана кыргыздар ортосунда этника аралык мамилелер туурасында аз эмес маалыматтарды берет.

Тилекке каршы, биз диссертациялык изилдөө үчүн тандап алган темага түздөн-түз тиешеси бар илимий иликтөөлөрдүн тартыштыгы байкалат. Ошондой болсо да белгилүү өлчөмдө бул өнүгтө Д.М. Перегудова жана В.М. Горячеванын биргелешкен эмгегин баса белгилесе болот. Анткени ал биз иликтеген аймакка толугу менен арналган сейрек кездешүүчү китептердин бири. Ошондой эле жергиликтүү край таанучу С. Отошевдин «История села Май» эмгеги да кызыгууну жаратат. Ал аталган айылдын кулуну. Анын эмгеги мемуар жанрына кирип, илимий иш болбосо дагы, ошол айылга арналган бирден-бир жалгыз китеп болуп саналат. Булар менен катар бул теманы чагылдырууга арналган басылмалардын катарына К.А.Кенешбековдун «История города Талас» аттуу чакан китебин дагы киргизүүгө болот. Бул эмгекте Талас шаары адеп кыштак катары түзүлгөндөн тартып бүгүнкү күнгө чейинки социалдык, маданий жана чарбалык өнүгүүсүнүн урунттуу учурларына алгачкы ирет илимий иликтөө далалаты жасалган.

Тарыхнаамелик баяндама көрсөткөндөй, бул маселе боюнча атайын даярдалган илимий эмгектер жокко эсе. Бул иликтөөдө Талас аймагында орус кыштактарынын калыптануу жана өнүгүү маселелерин, XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта аталган өрөөндө отурукташып калган орустардын социалдык-экономикалык коомдук турмушундагы олуттуу окуялар менен

өзгөрүүлөрдү, материалдык жана рухий маданиятындагы жаңы көрүнүштөрдү, өлкөдөгү улуттар аралык ынтымакты чыңдоодогу ролун ар тараптан иликтөө аракети жасалды.

Салыштырмалуу узак мезгилдин тарыхый материалдары (1927-1991 жылдар Саясий Документтердин Борбордук Мамлекеттик архивинде топтолгон. Маселен, ККП БК пленумдарынын стенограммалары республикадагы, анын ичинде Таластагы айыл чарбанын өнүгүшү тууралуу так маалыматтарды берет. Бул материалдар ошол мезгилде келтирилген кемчиликтерди келтиргендиги менен, массалык апыртмалуу маалыматтардан айрымалангандыгы менен баалуу. Кыргыз ССР Айыл чарба министрлигинин фондусу, ошол мезгилдин жалпы чарбалык абалын жана анын өнүгүү же төмөндөө тенденцияларын көрсөтөт. Ал эми Маданият министрлигинин фондусу совет доорундагы маданий турмушту бул өңүттөгү кыйынчылыктар менен жетишкендиктерди чагылдырат. Мындан тышкары, аталган архивде калкты каттоо материалдары да топтолгон. Аларда советтик коомдун өнүгүү баскычтарындагы демографиялык жана социалдык кырдаалдарды, өзгөчөлүктөрдү так жана өзүндөй берилген.

Баарынан баа жеткис материалды бизге алгачкы көчүп келгендердин материалдык маданиятын өздөштүрүүдөгү каралган материалдар берди. Бул алгачкы турак жайлар, тиричилик предметтери, аларды айрым айылдардын край таануу музейлеринен табууга болот, мисалы, Ак-Дөбө (Орловка) айылы. Талас шаарындагы 2-мектептин музейи. Ошондой эле, алгачкы көчүп келгендердин курган, бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган айрым үйлөрдү кыдыруулар.

Бул сыяктуу маалыматтардын кемчилиги так эмес хронологиялаштыруу, жетишээрлик так маалыматтын жоктугу, экспозитивдик мүнөздөгү материалдардын катмарланышы себеп болду. Мындай булактар көңүл коюлган логикалык жана салыштырма талдоону талап кылат.

Мезгилдүү басылмалардын материалдары дагы иште кеңири пайдаланылды. Бул материалдарга белгилүү деңгээлде тактык мүнөздүү. Бирок, ошол доордун идеологиялык багытын да эске алуу зарыл, себеби газеталарда жарыяланган материалдар совет мезгилинде адегенде идеологиялык оңдоп-түзөтүүлөргө кабылышчу.

Азыркы учурда илимий иш жазуу үчүн кээде виртуалдык, интернет булактарына кайрылышат. Интернет сайттарынын арасында жалпы популярдуу жана ошол эле учурда терең адистештирилген сайттар да кездешет. Бирок мында маалымат булактары жалпысынан берилип, терең изилдөөнү талап кыла турган жагдайларда боштукту жаратат.

«Орус айылдарынын жана Талас шаарынын негизделишинин тарыхы» деген экинчи глава эки параграфтан турат, анда алгачкы калыптанган айылдардын негизделиши жана орус менталитетиндегилердин кыргыз маданий чөйрөсүн өздөштүрүүлөрү чагылдырылат.

Талас өрөөнүнүн Россиянын курамына кирүү датасы катары 1865-жыл саналат. Ошол мезгилде Лерхе полковниктин кол башчылыгындагы отряд

Чаткал менен Талас өрөөнүнүн чокуларынан ашып өтүшкөн. Анын жыйынтыгында, жергиликтүү тургундар орус жарандыгын кабыл алууга макул болушкан. Ошентсе да, албетте, бир кылка болгон эмес. Талас менен Кара-Бууранын баш жагында 200 куралчан таламдаштарын чогултуп тосуп чыккан жергиликтүү манап Сарымсак баштаган кыргыздарга кез келишкен.

Бардыгы болуп көчүп отурукташуунун төрт этабын бөлүп көрсөтүүгө болот:

- *биринчи этап* (1867-1898), падышалык, негизинен, көчүп келгендерди сыйлаган эмес жана крайга бутуна турган дыйкандарды гана жеңилдик шарттарында тарткан.

- *экинчи этап* (1898-1905), ыктыяры менен көчүп келүү процессин күчөтүү, көчүп келгендерди сыйлоого өтө баштоо.

- *үчүнчү этап* (1906-1911), тынчы жок, революциялык элементтерди көчүрүү.

- *төртүнчү этап* (1911 – 1917), күчтүү дыйкан чарбасын түзүүгө багыттаган жаңы курс.

Келгиндер Талас өрөөнүнө кеч күздө көчүп келишкендиктен, кыштоо үчүн жер үйлөрдү казууга туура келген. Жергиликтүү тургундарга бул көрүнүш олуттуу таасир тийгизген. Ал убакта кыргыздар уруулук түзүлүштө жашагандыктан, калыптанып калган көз караштан, тиричилик көндүмдөрүнөн сырт көрүнүш болуп көрүнгөн. Аң казуу, кыргыздардын түшүнүгүндө адамды акыркы сапарга узатуу менен гана байланыштуу болгон, аң алар үчүн мүрзө катары кабыл алынган. Ошондуктан белгисиз жайдан келип жер казып, андан түтүн булатып, от жагып жашоо кечирүү жергиликтүү элдин төбө чачын тик тургузган.

Келгиндер менен жергиликтүү элдин мамилеси достукта жакшы жана жакын коңшулук мамиледе болгондугун эстен чыгарбоо зарыл. Көп учурда орус-кыргыздардын аралашып отурукташуусун дагы көп кездештирүүгө болот. Келгиндер жергиликтүү тилди үйрөнүшүп, бири-биринин динин да кабыл алып кеткен учурлар болгон. Эки улуттун ортосунда нике куруу да кездеше баштаган. Эки маданияттын жакындашуусу да эки тараптуу болгон. Келгиндер жергиликтүү элден түркестандык люцерна, саман менен куруу, жергиликтүү малдын түрүн багуу ж.б. үйрөнө баштаган. Орус дыйкандары ирригациялык жер иштетүү менен таптакыр тааныштыгы болгон эмес. Алар жергиликтүү элден каналдарды коюу искусствосуна үйрөнүүгө туура келген.

Өз кезегинде кыргыздар орустардан жер иштетүүнүн жаңы ыкмаларына, бакчачылыкка, огород күтүү, үй куруу сыяктууларга үйрөнүшкөн. Россиядан көчүп келген орустардын жергиликтүү тургундары өз жашоосуна буурсундун ордуна темир соко, кышка малга азык даярдоо үчүн чалгыны (буга чейин кыргыздар орокту гана колдонушкан) колдонушкан. Көчүп келгендерден улам, кыргыздарда аары багуу, нанга азык даярдоо үчүн таштан жасалган майдалагыч (буга чейин өгүздөрдүн жардамы менен майдалоо тажрыйбаланган), темир учтуу малалар. Северцов жазып калтыргандай: «Көчүп келген орустар өздөрү сугат ишине үйрөнүшкөн, ал

эми өздөрүнүн кыргыз жумушчуларын орусча, кылдаттык менен иштөөгө үйөтүшкөн». Негизинен, орус келгиндеринин жана кыргыз жергиликтүү жашоочулардын маданий жана менталдык таасири, албетте, эки тараптуу болгон.

«XX кылымдын биринчи жарымындагы көчүп келгендердин коомдук-саясий турмушу» деген аталыштагы үч параграфтан турган үчүнчү главада орус тилдүү айылдардын катаал социалисттик доордун, Ата Мекендик согуштун жана согуштун айынан бүлгүнгө учураган чарбанын калыбына келүү учурундагы жашоосу талданат. Ошондой эле, Октябрь революциясына алып келген социалдык чыңалуунун өсүү деңгээли ачыкталат.

Таласта Совет бийлиги куралдуу көтөрүлүштүн жыйынтыгында орнотулган. 4 (17-ноябрь) Аулие-Ата кеңеши гарнизон аскердик даярдыкка алып келген. Кеңеш анын көзөмөлүсүз эч кандай аракет көрбөө тууралуу Убактылуу өкмөттүн жергиликтүү комиссарына буйрук берген. 6 (19-ноябрь) Аулие-Ата съездинде советтерге Санкт-Петербургда жана Ташкентте Совет бийлигинин жеңиши жөнүндө жарыяланган. Аулие-Ата кеңеши бул тууралуу Кара-Кол, Мерке, Пишпек жана башка Жети-суу областындагы башка шаарларды маалымдоого милдеттенме алган.

1 (13-декабрь) Аулие-Атада жумушчулар менен дыйкан депутаттардын биринчи жолу съезди өткөн. Жергиликтүү дехкан толугу менен кеңешти колдоп, бийликтин тууралыгын кабыл алышып, мусулман комитетин жоюшкан. Съезд аткаруу комитетинин кеңешинин курамынан турган төрт адамды тандап алган. Ушул учурдан тартып Аулие-Ата уездинин бардык айылдары боюнча жергиликтүү кеңештерди түзүү башталган. Революциялык окуялардын башында, Талас өрөөнүндө, Денис Мартынов, Митрофан Чумаков, Герман Янцен сыяктуу большевиктер турушкан.

Эки жактан тең класстык күрөшүү боло берген жана ар кайсы формаларды кабыл алган. Бийлигинен ажыраган класстар кандай гана жол болбосун өздөрүнүн бийлөөчүлүк абалын калыбына келтирүүгө күчүн жумшашкан. Кээде, ушул максатын орундатуу үчүн жаңы бийлик органдарында лидерлек абалды басып алууга аракетин жумшаган. Покровкада, жергиликтүү кулактар, айылдык аткаруу кеңешинин башына шайлангандардын ордуна өздөрүнүн адамдарын коюшкан. Совет бийлигинин органдары бул мыйзам бузууну жеринен иликтеп, дароо чара көргөн. 20-жылдардын акырына чейин кедейлер, бей-бечараларга бөлүнгөн жерлер кулактар, байлар тарабынан тартылып алынып турган, бирок бул көрүнүш совет бийлиги тарабынан кайра калыбына келтирилген.

Туруктуу отурукташтыруу саясатын жүргүзүүдө айрым кемчиликтер да орун алган. Бул жагдай, совет бийлигинин башка иш-чараларындай эле, өтө эле идеологиялаштырылган. Отурукташтыруу тездик менен жүрө баштаган, адамдарды жаңы эле түзүлгөн айылдарга отурукташтыра башташкан. Кээде, адамдарды жылуулук берүү шарттары жана эң жөнөкөй шарттар көрүлбөгөн үйлөргө киргизе башташкан. Айылдар суунун берилиши, аймактын шарттарынын болгондугу же болбошуна карабастан түзүлө баштаган.

Бирок, толугу менен, отурукташтырууга өтүү, прогрессивдүү көрүнүштөн болгон. Анын үстүнө уруулук мамилелерге болгон олуттуу чаралар элдин аң-сезимин артка тарткан көрүнүштөн болгон. Ошондуктан айылдарга отурукташтырууда урууларды аралаштыруу принциби аң-сезимдүү түрдө колдонулган. Коллективдүү чарбаларды түзүүдө кыргыз коомунда трайбалисттик баштан өткөрүүлөргө бөгөт коюу максатындагы принцип колдонулган.

Негизинен, падышалык өкмөттүн бийлигине караганда, большевиктердин жүргүзгөн улуттук саясаты акыйкат саясат болгондугун моюнга алуу керек. Бул орто азиялык аймакты өнүктүүрдө прогрессивдүү фактордон болгон. СССРдин борбордук бөлүктөрүндөгүгө караганда, бул жерде социалисттик кайра түзүүлөрдү жүргүзүү катаалыраак болгон. Бул патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн жана материалдык-техникалык базанын баштан кечирилиши менен байланыштуу болгон. Буга карабастан, жаңы коомдук-саясий түзүлүш жеңип, андан ары өзүнүн өнүгүшүн уланткан.

Жогоруда айтылгандай, Орто Азияда жаңы турмушту орнотуу чоң кыйынчылыктарга дуушар болгон. Басмачылык деп аталган формадагы өзүнүн социалдык-экономикалыкка негизденген жаңы бийликтен кол жууган реакциячыл элементтерге каршы аракеттенүү прогрессивдүү кайра түзүүлөрдүн бирден-бир фактору болгон. 1930-жылы 5-январда БК ВКП (б) «Коллективдештирүү темптери жана колхоздук курулушка мамлекеттин көмөгү тууралуу» токтому жарык көргөн. Коллективдештирүүнү аяктоонун мөөнөттөрүн 1932-жылдын жазынан калтырбай аяктоо тууралуу катаал талаптар коюлган. Бул токтомдун негизинде кулактарга карата толугу менен чабуул башталган. Эгерде буга чейин кулактарды шайлоо укугу жок болсо, эми мындан дагы катаал - мүлкүн конфискациялоо сыяктуу чаралар колдонулган. Ал жада калса баланын кийимине чейин тартып алууга өткөн чаралар болгон.

Кулактар большевиктердин саясатына активдүү каршылык көрсөтүшкөн. Алар саботаж менен алектенишкен, малын жок кылышкан, буудайларын көмүшкөн, дубалдарга топурак менен кошо аралаштырышкан, самандын ордуна шыптарды жылуулашкан, мунун баары жаңы бийликке каршылык көрсөтүү болгон. Совет бийлиги реформага каршы чыккандарды кулакка тарткан.

1941-жылдын 22-июнунда Улуу Ата Мекендик согуш башталган. Кыргызстан ага абдан ишкердик менен катышкан.

Талас областынын көптөгөн тургундары фронтко кетип, алардын көбү Советтер Союзунун баатырларынан болушкан. Таластык баатыр Василий Петрович Петрищев, Дмитриевка (Талас) айылында туулган. Согуш башталган учурда, ал жаңы гана онунчу классты бүтүп, аскерге чакыруу боюнча Фрунзе жөө аскерлер окуу жайына жиберилген. Өзүнүн аскердик жолун Василий Петрович 1942-жылы Сталинград алдында, андан кийин аны Дондо улантып, Дон жана Степное фронтторунда согушкан. Курскта согушуп, Харьковду бошотуп, 960 полктон турган Донду ыкчамдаткан.

Советтик союзунун баатыры наамын 1943-жылы Харьков алдында алган, ал жерден улук лейтенант Петрищевдин отряды Полевое айлын курчоого алышкан, бийиктиги 201,7, айылдын каршысында туруп, каршылаштарын негизги күчтөр келгенче өзүнө каратып турган. 16 жоокердин ичинен төртөө гана аман калган. Бул салгылашта Петрищев жеке өзү 2 танканы кулатып гитлерчилердин тобун жок кылган. 1943-жылдын 1-ноябрдагы Жарлыктын негизинде ага Советтер союзунун Баатыры наамы ыйгарылган. Василий Петрович Петрищев согушка баштан-аяк катышкан, ал 1945-жылдын 24-июнундагы Москвада өткөн жеңиш парадынын катышуучусу болгон. Согуш аяктагандан кийин Фрунзе атындагы аскер академиясын аяктаган. 1977-жылы полковник наамы менен отставкага кеткен. Москвада жашайт.

Согуштун баатырларын сөз кылууда, Владимир Сергеевич Ольховский туурасында да айтпай кетүүгө болбойт, ал Талас областынан анча алыс эмес Жамбыл областынын Гродеково айылында туулган. Мобилизациялоодон кийин Манас районунун Покровкасына келген. Василий Сергеевич Кавалер үч «Эрдик» орденинин ээси. Согушту 1942-жылы 1-Белорусь фронту менен баштаган. Биринчи орденин 6 гитлерчини кармагандыгы үчүн алса, экинчисин немец жоокерлернин чоң тобун жок кылгандыгы үчүн алган. Үчүнчү ордени Швахов, Лахенхаген жана Баринг шаарларын бошоткондугу үчүн алган. Василий Сергеевич 1969-жылы каза болгон жана Покровка көрүстөнүнө коюлган.

Улуу Ата Мекендик согушта баатырларча согушкан Сухин Семён Захарович болгон, ал 1905-жылы Томскинин Орловка айылында туулган. 1935-жылы Таластын Кировкасына келген. Фронтко 1941-жылдын октябрь айында чакыртылган. Лейтенант наамында Белорусь фронтундагы Батыш жана Экинчи взводун башкарган. Неманда көрсөткөн ыкчамдыгы жана эрдиги үчүн Советтер союзунун Алтын Жылдызы менен сыйланган. Согуштан кийин Кыргызстанда жашап, кийин Томскиге көчүп кеткен. 1971-жылы дүйнөдөн өткөн.

Роденко Константин Герасимович 1923-жылы Ташкент шаарында туулган. Согушка чейин Ленинполь айылында жашаган. Фронтко 1944-жылы кеткен. Куралдандыруунун командири кызмат ордунда Балтика жээгинде Биринчиде согушкан. Кенисбергди бошотууда эрдик көрсөткөндүгү үчүн 1945-жылдын 19-апрелинде Роденко Советтер Союзунун Алтын Жылдызы менен сыйланган. Башка сыйлыктары: «Кызыл Туу ордени» жана «Эрдик көрсөткөндүгү үчүн». Согуштан кийин кайрадан Ташкентке кеткен.

Улуу Ата Мекендик согуш тууралуу сөз кылганда фронтко түздөн-түз салымын кошуп материалдык жактан көмөк көрсөткөн Кыргызстан элин, анын ичинде Талас областынын калкы тууралуу да сөз кылбай кетүүгө болбойт. Мисалга алсак, Талас өрөөнүнүн колхоздорунда пландан тышкары буудай себүү башталган, аны жабыр тарткан Москва элине жөнөтүү үчүн эмгектенишкен. Көпчүлүгү иштеген эмгек күндөрүн которушкан. Талас областынын «Красный пахарь» жана «Киров» колхоздорунан которулган

эмгек күндөрү 1500ди түзсө, «Ленин», «III интернационал», «Өзгөрүш» колхоздоруна - 1000 эмгек күнүн түзгөн.

Айыл чарбасын калыптандыруу жылдарында эки багыттуу милдетти чечүү талап кылынган; *биринчиден* – сырткы керектөө үчүн өлкөнүн өнөр жайын кайрадан түзүү, ага негизинен түстүү металлургия жана машина куруу тармагы кирген. *Экинчиден* – ички керектөөгө багытталган тармактарды өнүктүрүү, биринчи кезекте, жеңил жана азык-түлүк өнөр жайы кирген.

Кыргызстан төртүнчү беш жылдыктын акырында олуттуу ийгиликтерге жетишкен. Электр энергиясын иштеп чыгууда артта калуулар жоюлган. Аталган жылдары 51,6 млн. кВт электр энергиясы иштелип чыккан. Нефть алуу 27 ден 45 миң тоннага өсүп жеткен. Экономиканын башка тармактарында да өсүштөр байкалган. Таластын өзүндө өнөр жай жетишээрлик деңгээлде өнүккөн. Бул жерде май заводу, нан заводу, шаардык өнөр жай комбинаты, чакан комбинат, тигүү жана бут кийим чыгаруу фабрикалары иш жүргүзгөн. Бардыгы болуп Таласта, согуш аяктагандан кийинки жылдары, өнөр жай тармагында 700дөй киши иштеген. Шаардын аянты 1945-жылдан 1954-жылдарга чейин 3,4 эсе кеңейген.

Айыл чарбасы да ийгиликтен артта калган эмес. Бул тармак да тынчтык күндөрүнүн өндүрүшүнө багыт алган. Төртүнчү беш жылдыкта буга жетишилген. Азыктандыруу продукцияларын өндүрүү арткан, колхоздорго айыл чарба техникалары келе баштаган, МТС саны өскөн. 1948-жылы гана колхоздорго 2075 трактор, 1797 трактор соколору, 1952 культиватор жана 271 буудай себүү комбайндары берилген. 1951-жылы Түндүк Кыргызстанда 37 МТС катталган. Талас областында бул жылдары 6 МТС болгон, анын балансында: 261 трактор, 89 комбайн, 23 жүк ташуу унаалары болгон. Алар 75667 гектар жер аянтына эсептелген Талас областындагы 75 колхозду тейлеген.

Негизинен, төртүнчү беш жылдыкта коюлган максаттар жана милдеттер аткарылган. Согуштун оор жылдарын башынан кечирип, согушка болгонун жөнөтүп турган, качкындар менен атайы көчүп келгендерди кабыл алып турган республика, акырындап тынчтык күндөрүнө кайтып келе баштаган.

«XX кылымдын экинчи жарымындагы орус кыштактарынын жана Талас шаарынын өнүгүүсү» деген аталыштагы үч параграфтан турган төртүнчү главада Талас өрөөнүнүн орус келгиндери тарабынан түзүлгөн социалдык-саясий, чарбалык жана маданий жашоосу мүнөздөлөт. Ошондой эле, постсоветтик чарбалык жашоонун процесстери чагылдырылат. Жыйынтыктоочу параграфта берилген мезгил ичинде калктын материалдык жана рухий маданияты анализденип, Талас областынын маданий өнүгүшүнө орус тилдүүлөрдүн кошкон салымы, менталдык деңгээлде кыргыздардын орустарга таасири байкалган.

50-жылдары Кыргызстандын экономикасы көтөрүлгөн. Республикабыздын элдик чарбасын өнүктүрүүгө союздун бюджетинен 2,5

млн. рубль бөлүнгөн. Өз убагында тартылган финансылык каражаттардан улам, республикада 48 ишкана курулган болсо, 1955-жылы 1940-жылдагыга салыштырганда өнөр жай азыктары 3,8 эсе көп өндүрүлгөн.

50-жылдардын башында Н.С. Хрущёвдун демилгеси менен, колхоздорду ирилештирүү саясаты башталган. 1939-жылы Ключевка айылында түзүлгөн «Фрунзе» айыл чарба артели, «Кош – Арык», «Красный пахарь» (Кызыл бакыр) колхоздорун кошуу менен 1954-жылы «Күмүштак» колхозу түзүлгөн. Ключёвканын бардык жерлери «Күмүштак» колхозуна кирген. 1959-жылы Покровка айылындагы «Ленин жол», «Чкалов» жана «Киров» колхоздору «Талас» деген бир колхозго бириктирилген.

Совет убагында маданияттын өнүгүшү Коммунисттик партиянын ошол кездеги советтик түзүлүштүн идеологиялык м орнотмолоруна ылайык тыкыр көзөмөлүндө болгон. Идеологияга туура келбеген кайсы болбосун чыгарма жана көрүнүш сынга жана тыюу салууга кабылган. Анын тыюу салуу коркунучунда баардыгы сүйүп окуган «Манас» дагы кабылган.

60-жылдардын башында Н.С. Хрущев социализмди курууну тездетүү тууралуу жарыялаган. Эскичилдик менен күрөш башталган. Көптөгөн айылдарда чиркөөлөр жабылган. Ключёвка чиркөөсүнөн мунара коңгуроосу менен кошо ыргытылган, ал эми имараттын өзү спорт залга айландырылган.

80-жылдардын башында системалык каатчылык айкын көрүнө баштаган. Каатчылыктын кесепетинен мамлекетке ар кандай түрдөгү азыктар жеткире берилбей, план ачык эле толтурулбай калган. 1980-жылдын башында Пржевальский, Талас, Сүлүктү кирпич заводдору, ошондой эле Талас ири кум-иргөө заводу планды толтурбай калган. Талас кирпич заводу планда каралганга 3 миллион, Сүлүктү 3,5 млн., Пржевальский 5,1 млн. даанасын жеткире берген эмес. Ушундай эле көрүнүш бүтүндөй республика боюнча белгиленген. Республикалык ишканалардын 13,5% пайызы пландык тапшырманы аткара алышкан эмес. Курулуш министрлигинин 4 ишканасы программада көрсөтүлгөн көрсөткүчкө жеткен эмес. 10 ишкананын ичинен 8и курулуш материалдарын чыгаруу боюнча планды аткарган эмес. Келип чыккан жагдайдан чыгуунун бир эле жолу болгон: – эски пландык-бюрократиялык аппаратты жоюп, цивилизациялуу рынок жолун түзүү. Мына ушул максатта, М.С. Горбачёв, 1985-жылдын апрель пленумунан кийин бийлик башына келүү менен, “кайра куруу” саясатын баштаган. Саясаттын маңызы советтик коомду ири демократиялаштырууга алып келүү жана жеке менчик формаларын жүргүзүүгө такаган. Басма беттеринде сталиндик мезгилди сындаган материалдар жарык көрө баштаган, ар кай тараптан чакан ишканалар түзүлө баштаган.

Кайра куруу жылдары элдин диний жашоосун калыптандыруу иши башталган. Чиркөөлөр жана мечиттер ачыла баштаган. Талас шаардык администрациясы шаардын мектептерин кайра түзүү тууралуу токтом кабыл алган. Бул токтомго ылайык, № 6 мектеп толугу менен кыргыз тилинде окутууга өткөн. Орус тилинде билим алуучулар орус тилинде билим берүүнү уланта турган №7 мектепке которулган. Мына ушундайча, 1,4 жана 6

номерлериндеги мектептерде билим кыргыз тилинде гана бериле баштаган. 2,3 жана 7 номерлериндеги мектептер орус тилинде окутуудагы мектеп боюнча калса, №5 мектепте эки тилде билим берилген.

Советтик союздун кулашы тоаталитардык түзүлүштүн убагында тереңдеп кеткен көптөгөн көйгөйлөрдү курчуткан. Көптөгөн республикаларда улуттар арасында кагылыштар башталган, бул туруксуз деп саналган аймактардан орус тилдүүлөрдүн көчүп кетүүсүн күчөткөн. 1999-жылдын эл каттоосунун маалыматы Талас айылдары жана шаарында орус тилдүүлөр тууралуу мындай маалыматтарды берет: Таласта 30528 жашоочу, Боо – Теректе (Ключёвка) – 4662, Кызыл – Адыр (Кировка) - 11440, Покровка - 6919, Аманбаев айылы (Грозный), ошол учурда 5464 жашоочу болгон, ал эми Май (Богословка) айылында 2331 адам жашаган. 10 жыл ичинде 1989-жылдан 1999-жылдарга чейин орус тилдүү айылдардын калкы бир аз кыскарган, мисалы, Ивано–Алексеевканын калкы көрсөтүлгөн 10 жыл ичинде 6031ден 5657 адамга чейин кыскарган.

Учурда Талас областында жашап калган орустардын арасында кыргыздардын этникалык чөйрөсүнө сүңгүп кетүүсү тереңдөөдө. Бул процесс Талас областындагы орус тилдүү контингенттин улуттук өзгөчөлүгүнүн жоголуп кетишине алып келет. Айрыкча бул процесс кыргыздар басымдуулук кылган айылдарда байкалат. Ошондой эле, орус калкынын Россияга миграциясы улантылууда.

КОРУТУНДУЛАРЫ:

Диссертациянын корутунду бөлүгүндө Талас өрөөнүнүн орус тилдүү аймактарынын XIX кылымдын ортосу XX кылымдын аягындагы тарыхы боюнча төмөнкүдөй жыйынтыктар чагылдырылган:

1. Орус дыйкандарынын Орто Азияга көчүп келип отурукташып калышы тарыхый жактан мыйзам ченемдүү болгон. Россиялык дыйкандар үчүн жер маселеси курч маселеден болгон, себеби – Александр II реформасы, жарым-жартылай гана ишке ашырылып, дыйкандарга эркиндик берилгени менен аларга жер каралган эмес. Бул өз кезегинде Россияда социалдык чыңалууну жараткан. Келип чыккан мындай абалдан Россиянын Орто Азияга биригүүсүнөн гана жол табууга мүмкүн болгон. Анда россиялык өкмөт жери жок дыйкандарын Түркестанга көчүрүү саясатын баштаган. Бул үчүн көчө тургандарга жер, акчалай ссудалар жана аскердик кызмат өтөөдөн беш жылга бошотуу убадасы берилген. Ошондой болгону менен дыйкандарды жайгаштыруу маселеси менен колониалдык администрация гана алектенген.

Кыргыз жерлеринин Россияга кошулуусу оң аспектилерге ээ болгондой эле, терс дагы аспектилерге ээ болгон. Буга кыргыз урууларынын россиялык юрисдикцияга кабылышы, манаптардын бийлигинин жоголушу, кулчулуктун жоюлушу чоң олжо болгон. Олуттуу кемчилик болуп жергиликтүү элди жерден куруу калтыруу болгон, муну ансыз дагы келгиндер үчүн жерди тартып алышкан.

2. Түндүк Кыргызстан кошулаары менен, дароо орус дыйкандарын көчүрүү башталган. Көчүп келгендерге карата жалпысынан жергиликтүү калктын көз карашы оң болгон. Көчүп келгендер менен кыргыздар ортосундагы кыйынчылык туудурган жагдай алардын менталитетинин ар башка болгондугунда эле, себеби эки жактын тең маданий баалуулуктары такыр башкача болгон. Уруулук изоляцияда жашаган кыргыздар үчүн мындай жаңы маданиятты жана анын түшүнүктөрүн кабыл алуу оор болгон. Салттуу коомдун өкүлдөрүн эрки жок крепостнойлукту, алардын ою боюнча орус үрп-адаттарын таңдануу менен карашкан. Ал эми көчүп келген орустар таптакыр жаңы маданият, тиричилик, менталитеттин тибине туш болушкан. Канча кылымдардан бери калыптанып келе жаткан көчмөндүк цивилизация дал ушул жаратылыштык-климаттык шарттарда жашоого ыңгайлашуу үчүн болгон күчүн сарптаган. Орус көчүп келгендери үчүн көп нерсеге үйрөнүүгө туура келген. Эч качан угуп-көрбөгөн саман менен курулуштарды куруу, жер сугат ишин, саратандын убагында жашоонун өзгөчөлүктөрү. Бирок, көчмөндөр көчүп келгендерден көп нерсеге үйрөнүшкөн; жер иштетүүнүн, курулуштун жаңы ыкмаларына, бакчачылык, огород күтүү, бал аарысын багуу ж.б.

3. Акырындап, орус бийлигинин таасири астында крайда буржуазиялык мамиле күч ала баштаган. Негизинен, айыл чарба жана мал багуудан алынган азыктарды кайра иштетүүгө негизделген чакан ишканалар түзүлө баштаган. Борбордук бийлик Түркестанды Россия ишканалары үчүн сырьелук кошо чыгаруучу, ошондой эле Россия өнөр жайынын товарлары үчүн тиричилик рыногу болушуна кызыкдар болгондуктан, жалпысынан, буржуазиялык мамилелер жай өнүккөн. Негизи эле Россиянын өзүндө да капиталисттик мамилелер анча жакшы өнүкпөгөндүктөн, Россия жарым-жартылай агрардык өлкө бойдон кала берген. Дыйкандарга бирдей жер бөлүнгөнү менен, акырындап мүлкү боюнча катмарларга бөлүнүү башталган. Бул айрым чарбалардын иши жүрүшпөй жерлерин сатышына байланыштуу келип чыккан. Алар өздөрүнүн коңшуларына эле сата башташкан, себеби ошол убакта жер сатуу эркин объект катары эсептелгендиктен жана кийинки келгендерге жер үлүшү азыраак бөлүнүп, алар жерди ижарага алуу муктаждыгына кептелгендиктен, ушундай жагдай жаралган. Байып кеткен дыйкандар өздөрүнө кара күчтөрдү жалдай башташкан. Мына ушундайча айылдык буржуазиялык класстар (кулактар) түзүлө баштаган. Жакырланып кеткен дыйкандар өздөрүнүн эле бутуна турган туугандарына жалданып, айылдык пролетарлар классын түзө баштаган.

4. Байлык топтоп алган орустар совет бийлигине баш ийбей аны биринчи душманы катары көрүп, тарыхта Дмитрий козголоңу аталышында каршы чыгышыкан. Ал кызыл армиянын отряды менен басылган. Кулактардын каршы чыгуулары өздөрүнүн өкүлдөрүн жергиликтүү бийлик органдарына кандай болбосун жол менен өткөрүү, анын ичинде мыйзамсыз жол менен, ошондой эле жергиликтүү жакырлар үчүн пайдаланууга берилген

жерлерди басып алуу сыяктуу иштери жаңы бийлик тарабынан жөнгө салынган.

5. Орто азиялык элдердин арасында жашаган орустар алардын жакшы жактарын алышкан. Аларга: меймандостук, улууларга урмат көрсөтүү жана башка көптөгөн турмуштук жактары, мисалы, чайды чыны менен ичүү, кыргыз тамактарын даярдоо. Кыргызстанга көчүп келип отурукташкандардын маданий жакындыгы жооптуу болгон. Кыргыздар жана башка Кыргызстандын жашоочулары орус тилин өздөштүрө башташкан. Эл каттоонун жыйынтыгында байкалгандай, Талас өрөөнүндө украин, немецтер сыяктуу эле көптөгөн кыргыздар, казактар, күрддөр ж.б. Кыргызстанга отурукташып жаткандар дагы орус тилин экинчи эне тили катары колдонушат.

6. Аймактын өнүгүшүнө жашоонун бардык чөйрөсүнө партиялык органдардын кийлигишүүсү бут тоскон. Чарбалык милдеттердин ийгиликтүү чечилишинде материалдык стимулдун ролу, идеологиялык себептер боюнча көпчүлүк учурда бааланган эмес, көп учурда басмырланган. Көптөгөн ишканалар ишке кирсе да өлкөнүн экономикалык натыйжалуулугу төмөн болгондуктан, экономикалык абал жакшырган эмес. 1960-жылдардын жарымында башталган социалисттик системанын кризиси күчөгөн.

7. Советтер союзу кулап, Кыргызстандын эгемендүүлүк алышы менен Кыргызстандан орус тилдүүлөрдүн көчүп кетүү агымы башталган. Бул мурунку советтик республикалардын чарбалары ортосунда ажырым пайда болушунан улам республиканын башына түшкөн экономикалык кыйынчылыктан улам келип чыккан. Кыргызстанда калып калган орустар аз санда болгондугунан улам, табигый түрдө жергиликтүү калк тарабынан сиңип кетүү таасирин башынан кечирип жатат. Айрыкча бул жаш муундар арасында өзгөчө байкалууда. Себеби кыргыз этникалык чөйрөдө өсүп жатып, алар көбүрөөк таасирге дуушар болушууда. Бул процесстин жыйынтыгы болуп, менин көз карашымда, жергиликтүү калкка орустардын этникалык жактан сиңип кетүү процесси алдыда турат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР:

- Талас өрөөнүнүн жашоосуна көчүп келгендердин маданий-чарбалык салымын иликтөөнүн эсебинен кыргыз жана орус элдери ортосунда достукту чыңдоо.
- Изилдөөнүн материалдарын өрөөндүн тарыхы менен тереңирээк таанышуу үчүн аталган темага карата адистештирилген справочниктерди жана басылмаларды түзүүдө колдонууга болот
- Алгачкы орус-украин көчүп келгендердин материалдык маданий эстеликтерин сактоо боюнча программаны түзүү (үйлөрдүн, чиркөөлөрдү, алгачкы мектептерди).
- Келечекте өлкө боюнча алгачкы орус-украин көчүп келгендердин материалдык маданиятынын эстеликтеринин биринен үй-музей түзүү.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1.История школы №2, г. Талас.// Сборник материалов международной научно – практической конференции «Наука и инновации в образовании» Таласского государственного университета. – Бишкек, 2011. – С.274 – 279.

2.Восстание 1916 года и многонациональное население Таласской долины. // 1916 жыл азаттык көтөрүлүшү. – Бишкек, 2012, С.131 – 136.

3.Хозяйственные предприятия Таласской долины в 20-е годы XX века. // Сборник материалов международной научно практической конференции «Качественное образование – залог достойного будущего». – Бишкек, 2012. – С.245 – 248.

4. История создания и деятельности общественной организации «Союз единения». // «Наука и новые технологии»– Бишкек, №3, 2013. С.168 – 169.

5. История села Ивано – Алексеевки. // Актуальные проблемы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2013 С. 278 – 281.

6. История русской православной церкви в Таласской долине. // «Известия вузов»– Бишкек, № 3, 2013. –С.188 – 190.

7. История села Ключёвки. // электронный научный журнал «Априори» - Краснодар, № 4, 2016.

8. История основания русских посёлков в Таласской долине.//электронный научный журнал «Априори» - Краснодар, № 4, 2016.

9. Развитие образования среди переселенцев Таласской долины. // «Высшая школа Казахстана» - Алматы, № 3, 2014. – С. 37 – 41

Шатилов Олег Петровичтин «Талас өрөөнүнүн орус тилдүү аймактарынын XIX кылымдын ортосу XX кылымдын аягындагы тарыхы» темасында 07 00 02 – Ата Мекен тарыхс адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алууга жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: көчүп келген орустар, тарых, айылдардын түзүлүшү, менталитет, маданий жактан таасир тийгизүү. Кыргызстан, Россия, колонизация, Талас өрөөнү, патриархалдык коом.

Изилдөөнүн максаты – көчүп келген орустар менен жергиликтүү калктын маданий өз ара сыйлыгышууларын, ошондой эле орус тилдүү айылдардын түзүлүү жана өнүгүү процесси.

Изилдөөнүн объектиси – эки башка маданияттын байланышуу өзгөчөлүктөрү, Талас өрөөнүндөгү орус тилдүү калктын этникалык курамынын жана санынын өзгөрүшү.

Изилдөөнүн предмети – орус дыйкандарынын көчүп келүү процесси, Талас өрөөнүндө орус айылдарынын пайда болушу жана андан ары өнүгүшү.

Методологиялык негизи болуп, тарыхыйлуулук, объективдүүлүк принциптери тарыхый процесске карата цивилизациялык ыкма булактарды салыштырып талдоо, логикалык жана статикалык ыкмалары саналат.

Илимий жаңылыгы – тандалып алынган аймактын тарыхын иликтөө, тема боюнча жарыяланган бардык булактарды талдоо. Алгачкы ирет Талас өрөөнүнө көчүп келген орустар тууралуу талдоого алынып, Талас өрөөнүндөгү көчүп отурукташып калгандардын турмуш-тиричилиги жана материалдык базасы иликтенип, бул аймактын орус тилдүү айылдарынын негизделиши жана өнүгүү тарыхы көрсөтүлүүдө.

Диссертациянын материалдарынын пайдаланылыш даражасы. Иштин негизги материалдары, жоболору жана жыйынтыктары Кыргызстанда россиялык дыйкандардын көчүп келүү тарыхын изилдөө учурунда колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын колдонуу чөйрөсү. Иштин жыйынтыктары, колониалдык доордогу Кыргызстанды Россияга каратуу учурундагы ошондой эле советтик доордогу жана постсоветтик эгемендиктин алгачкы он жылдыгындагы тарыхы боюнча жалпылама эмгектерди, окуу куралдарын даярдоодо колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле иштеги материалдар улуттар аралык дүйнө таанымды калыптандырууга жана ааламдашуу күчөгөн азыркы мезгилде өлкөбүздүн көп улуттуу калкынын этникалык менталитеттеринин жакындашуусуна арналган атайы курстарды иштеп чыгууда кереги тиет.

РЕЗЮМЕ

на диссертацию Шатилова Олега Петровича «История города Талас и русских селений Таласской долины (вторая половина XIX в. – конец XX в.)», представленную на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история

Ключевые слова: русские селения, Таласская долина, город Талас, возникновение, колонизация, переселенцы, менталитет, культурное взаимодействие, XIX–XX вв.

Цель исследования – история основания и развития русскоязычных сел, а также определение культурного взаимодействия русских переселенцев и местного населения.

Объект исследования – история переселения русских крестьян, возникновение и дальнейшее развитие русских сел в Таласской долине.

Предмет исследования – особенности контакта и взаимодействия двух разных культур, изменение этнического состава и численности русскоязычного населения в Таласской долине.

Методологической основой являются принципы историзма, объективности, цивилизационный и формационный подход к историческому процессу, метод сравнительного анализа источников, логический и статический методы.

Научная новизна. Исследована история отдельно взятого региона; проанализирована вся сфера деятельности русскоязычных переселенцев: хозяйственная, культурная, социально-политическая. Впервые представлена полная картина заселения Таласской долины русскими переселенцами, изучен их быт и материальная база, раскрыта история основания и развития русскоязычных сел данного региона. Выявлено культурное взаимодействие как переселенцев на местных жителей, так и коренного населения региона на приехавших из России крестьян. В научный оборот введены многие фонды республиканского, а также областного архива.

Научно-практическая значимость работы. Материалы исследования можно использовать в научно-педагогической работе, при написании справочников и учебников, а также при создании краеведческих музеев.

Структура работы. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, практических рекомендаций, списка использованной литературы и источников в количестве 199 наименований. Объем 170 с.

SUMMARY

Dissertation of Shatilov Oleg Petrovich on “History of the Talas city and Russian villages of Talas valley (the second half of the XIX c. – the end of XX c.)” in support of candidature for a historical sciences with a specialization in 07 00 02 – domestic history.

Key words: Russian settlers, history, foundation of villages, mentality, cultural influence. The Kyrgyzstan, Russia, colonization, Talas valley, patriarchal society.

The aim of the research – determination of cultural interaction of Russian settlers and residential population, well as the process of foundation and development of Russian-speaking villages.

The object of the research – the peculiarities of contact and interaction of two different cultures, ethnic composition and population base change in Talas valley.

Subject of the research – the process of settlement of Russian peasants, rising and further development of Russian villages of Talas valley.

Methodological foundation is the principles of historicism, objectivity, civilizational and formational approach to historical process the method of comparative analysis of sources, logical and statistic methods.

Scientific novelty – history researching of particular region, summation of all published sources on the theme. First to analyze the map settlement of Talas valley by Russian settlers, to study the life and material base of basic material means settlers, to open the history of foundation and development of Russian-speaking villages of this region.

The degree of using of materials of the dissertation. The main materials, aspects, the conclusions can be used in the studies of history settlement of Russian peasants in Kyrgyzstan.

Field of application of research results. The results of the research, as well as some material can be used as the recommendation upon studying of Kazakh and Russian history in the period of colonization, and Soviet period, consequences of colonization and the consequences of interaction of Russian and Asian mentality. This work can be useful during development of special courses dedicated to the formation of interethnic world view in modern period of globalization and approximation of different ethnic mentalities.